

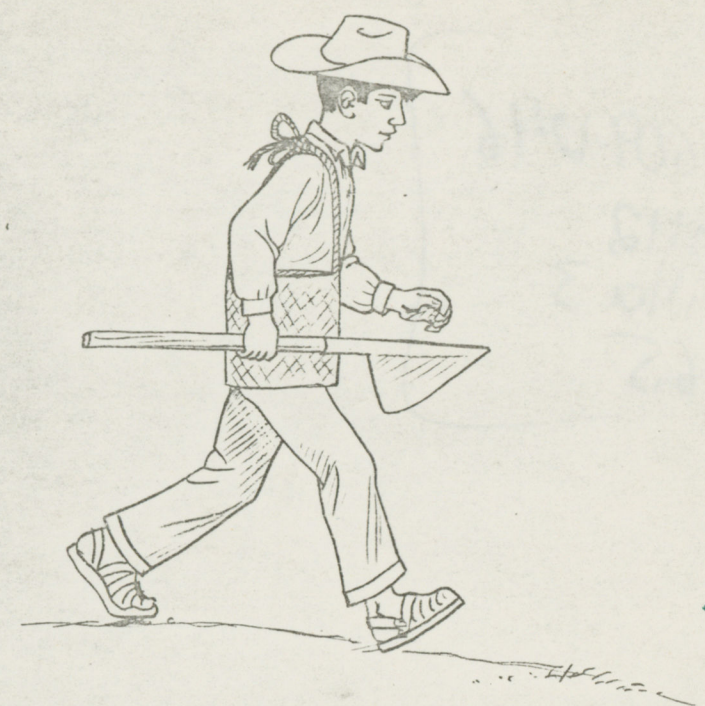
S89173

LITERACY
PERMANENT FILE COPY

224

I h̥a rá t'api ra ts'unt'ɛ

TERCERA CARTILLA EN EL IDIOMA
OTOMI DE LA SIERRA

C EL COLEGIO
M DE MÉXICO

Biblioteca Daniel Cosío Villegas
Coordinación de Servicios

Fecha

Firma de Salida

497.6097246
Ih112
cartilla3
1965

I HA RA T'API RA TS'UNT'U

TERCERA CARTILLA

en el idioma

Otomí de

la Sierra

Publicado por el
Instituto Lingüístico de Verano
en cooperación con la
Dirección General de Asuntos Indígenas
de la
Secretaría de Educación Pública
México, D.F. 3-089 2.25C52
1965

Biblioteca Daniel Cosío Villegas
EL COLEGIO DE MEXICO, A.C.

PROPOSITOS

Esta serie de cuatro cartillas se ha elaborado como colaboración a la campaña de alfabetización con el fin de ayudar a los adultos y niños que hablan el idioma Otomí, dialecto del Municipio de Huehuetla del estado de Hidalgo.

Este dialecto Otomí tiene varios sonidos que no existen en el español, y que por lo tanto es necesario representar con letras diferentes. Aquellos sonidos que aunque diferentes no son muy distintos del español se representan con letras que representan sonidos semejantes en español.

En esta tercera cartilla se enseñan las vocales: u, e, ε, a y el resto de las consonantes, así como las combinaciones de consonantes más comunes del idioma.

Para las primeras nueve lecciones se ha seguido el mismo plan que en las cartillas anteriores. De la lección diez en adelante, se considera que el alumno ha avanzado suficiente en la lectura y que está capacitado para lecturas más formales, por lo que los cuentos se han substituído por lecciones en las que se le da una base rudimental de enseñanza científica que reafirmarán en el alumno el sentido de que sigue aprendiendo más conforme avanza.

Esta cartilla se ha diseñado para ser utilizada en grupos supervisados por maestros. Sin embargo, se abriga la esperanza de que los alumnos lleguen a ser también maestros de sus propios vecinos y amigos, y de que los Otomíes sigan así avanzando por el camino del alfabetismo usando su propio idioma como base de la enseñanza. Después de haber aprendido a leer el Otomí, podrán con más facilidad y rapidéz aprender a leer el español.

Pi zuht rá hcohto ja ra za. Pá ht̥ɪn
a ta zi. Pá ht̥ɪn yu ht̥a ha pu ja yu htuti.
Yoho yu ht̥a ha tá ht̥ɪni, 'nɛ cuhto yu ht̥a.

Pi ht̥ax u ra cuni, 'nɛ pi hyaxi, 'nɛ
pi ht̥a. Rá pipi pi zahpi, 'nɛ rá ɪta ra
pipi pi zahp yu ht̥a ha pá ht̥ɪn u yú hta.

Pi t̥a ra ht̥ahu 'nɛ i ht̥u u.

Ra Cohti i zoni. Rá caha i ti uni.

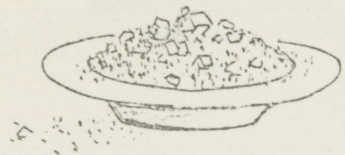
Pi zohni. Pi zonh rá nana.

Rá nana pi tuhç ra hcaha. I huhç ra
hcaha a ra hçoni, 'nɛ pi tuhqui.

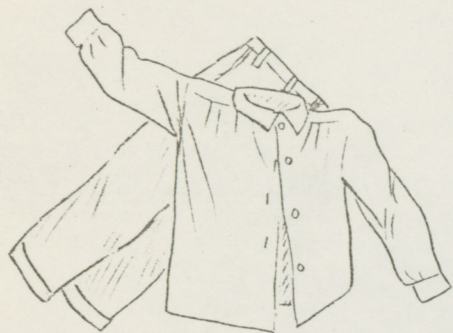
Ra Cohti pi zahp yá hcaha pi tuhç rá
nana.

Pi cãhc rá hcohto 'nɛ pá hcaha. Pi
cãh pɐ ja zapi a ra Cohti. Pi cãh pɐ pi
yãhni yɐ jã'i.

Ha pi yãn a rá caha ra Cohti. Rá
caha pi yãni. Hnani pi yãni.

ra u u
nu ra u

rá he e
nu ra he

Pí ja nu ra u 'nɛ ra he.

e	u	u	ə
·he	hu	hu	hə
je	ju	ju	jə
te	tu	tə	tə
que	cu	cə	cə
ye	yu	yə	yə
'ye	'yu	'yə	'yə
hye	hyu	hyə	hyə

Nuya ra tehe i uti
Nu ra 'ye i yuti
ra 'yu i hte pi 'yúqui
ya cui ra hquehque i juni
que

I jun na hyati que ya cui. Nuya rá
hpa ra hpa'ye. I 'ye 'nɛ i 'yuh ya tehe
pə ja 'yu. Pi xoh ra hyati pə ya.

Hın qui 'yuh ra təhpə ya. I hte ya
hpaxi. Nu ya hquehque i yə pə. Ti ho ra
tehe pə pi yuti.

Pi yuh ra tehe pə ja təhpə, 'nɛ pi
'yuqui. Ti ho ya hquehque i yə pə. I
'ye 'nɛ i hte ya hpaxi pə 'yu. Nu ya
jə'i hın qui uh ya hpaxi. Pí ja pə yu
cui que i jun na hyati.

ní hu	i hcui	i htex pə
i hutí	rá pazu	ra tuhcu
i he	rá hcu	nupə
pi nu	hyu	quehpə
pi zu	Hyu	i hpeni
	ra Yanu	

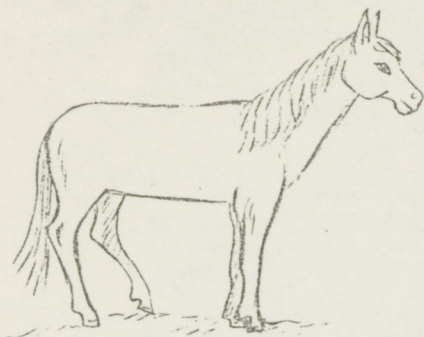
Nu'a ra tuhcu ní hu ra Yanu. I he
ra pazu 'nɛ hpa pə 'yu. I htex pə nupə
pi nu ra hnini, que nu'a zə tuhcu.

Nu ra Yanu pí huh pə ja 'yu pə ya,
nupə pi 'yuh ra tehe. Hím pi zu yə cui,
xim pi zu ra 'ye a zə Yanu. I ɣh pə
huti. I hcuh yə hquehque. Hyu ə que pi
nu 'nɛ hcuh ra Yanu. Hím pi zəh ra 'ye
pə hutí.

Pi cax pə 'yu yá he a ra Quehta,
quehpə yuh ra tehe. I hpen yá pazu pə pí
'yuh ra tehe, 'nɛ i hí, que nu'a zə
Quehta. Hyu yá hcu que i hpenpapi. Nu
rá hcu hcohi, ní hu ra Pehta.

Nu yə cui i jun na hyati. Hín quí
hpa. Ha ta zu ra 'ye a ra Quehta. Hín
ta zu.

I htex pə 'nɛ pi nu pə ra hquehque
que i yə pə i hutí. I huh pə ra Quehta
pə tí ɷn yá he, 'nɛ i te pə, 'nɛ 'ə hyu yá
hcu pí huh pə. I he yá he 'nɛ i hax ra
'yu pə hnini.

ra fani
nu ra fani

ra supi
nu ra supi

Nu ra fani 'nɛ ra supi.

fa fa fi fi fo fu fu
Fa Fa Fi Fi Fo Fu Fu

pi za pi zi pi zo pi zu
i sa i si i so i su

ra suca	i si	ra foho
ra xisu	i su	ra Feya
rá pəsi	i soni	ti unni

Nu ra xisu na, ní hu ra Feya. I si
yá fani 'nɛ i si yá suca. Hyu yá fani i
si, 'nɛ hyu yá suca i si. 'Nɛ hyahto yá
pəsi ra suca i si a ra xisu. Hın qui
hte ʉ.

I son na jəni 'nɛ ti un yá pəsi ra
suca. Pi yuh yá foho ra jəni. I si ra
jəni 'nɛ i si ra tehe quehpə 'yuqui. 'Nɛ
nu yá fani i si ra u.

Hın qui su yá jə'i pə 'yu, que'ʉ
yá coto. Huh pə 'yu a rá suca ra xisu,
'yohə yá pəsi.

ra sipi	i suhpi	i funi
ra f̣iti	i f̣iti	ra Fete

To'o a ra xisu. Rá nana ra pipi a
ra xisu, ní hu ra Feyá. I son na j̄ani a
ra nana. I uh ra sipi. Nu rá foho za
pipi i suhp ȳa j̄a, 'nɛ ra u i suhpi.

Pi t̄a p̄a ja sipi Ɂ ȳa j̄a. Nu ra za
i funi, i jun na sipi. I si ra quiɁa a
ra pipi, que ti un ná nana.

Ti hohc rá f̣iti ra pipi a rá nana.
Ti f̣iht ra pazu a.

Pi 'yuh ra t̄ahpo ra Fete. O p̄a rá
hȳa ra supi. I su ra sipi a, 'nɛ ȳa
hquehque i su ra sipi. Ti ho p̄a pi 'yuh
ra tehe.

Nu ȳa hpaxi i funi 'nɛ i hp̄ah ra
supi. 'Nɛ x̄a hpa a. I hcuh ȳa supi a ra
sipi. Ya p̄a ní 'ya a rá hȳa p̄a pí o ȳá
p̄asi. 'Nɛ'Ɂ i su ra sipi. X̄a hpa ȳá
f̣iti. I f̣ih ȳa hpaxi p̄a ja ȳá hȳa. I te
p̄a ja ȳá hȳa Ɂ ȳa supi. 'Nɛ i te p̄a ja
ra tehe Ɂ ȳa hquehque.

ra htati

ra hquehque

ra hpaxi

ra Feya

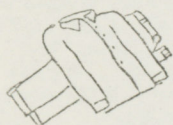
ra pəsi

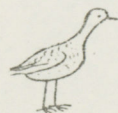
ra fani

ra sipi

ra tuhcu

ra supi

ra he

sipi

xisu

təhpə

təna

fɪti

si

htati

suca

cui

Pí zəh ra pazu ja ra _____.

Pi za ra suca ra _____.

I hpen yá he ra _____.

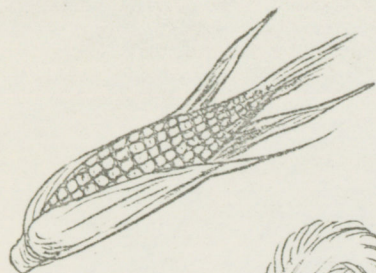
I jun na hyati ra _____.

Hyu ya fani i _____.

Ti un ra hpaxi ra _____.

I fən na _____.

Ra tuhcu ti fɪht ra _____.

ra tha

ra mina

Pí ja n̄ ra tha 'n̄ huh n̄ ra mina.

 ta t̄a te ti t̄i to tu t̄u
 tha tha the thi th̄i tho thu th̄u

mi ma mu

Mi Ma Mu

i ho pi t̄ini pi tuhu
 i tho pi th̄ini pi thuhu

ra tha

pi thuhu

pi thux p̄a

ra the

pi thoqui

pá thu a

ra xitha

pi muh p̄a

ra xamu

ra xotha

pi mux p̄a

ra jamuza

Pi yax a ya tha xí thuhu. I thoh p̄a
 ra Minu p̄a ja yá the ya 'yox'yo. I xotha
 a. Su ta thux a ya tha, ta tuspa ra mina,
 'n̄ ta yuh yá foho yá p̄asi.

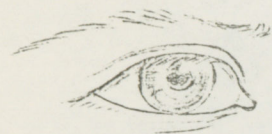
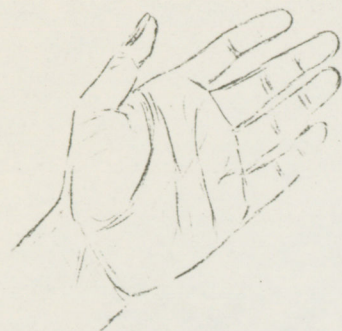
Pi muh ya tha que pá thu. 'N̄ pi
 mux p̄a ya xamu 'n̄ ya jamuza. 'N̄ pi cax
 p̄a ya xitha.

i honi	pi t̃ini	i ho
i thoni	pi th̃ini	pi tho
mahotho	pi ma	ta muni
máxuti	mi mati	ra x̃ithi
yá muh̃a	ta mihi	i thaqui
	nquetho	

Máxuti pi hyon na ra mina a ra Minu.
 Pi nu p̃a ja 'yu 'ñ pi cui. Nu'a z̃a mina
 pi thoni 'ñ pi th̃ini. Pi p̃ato a ra Minu.
 H̃im pi z̃ati, h̃im pi hyo. H̃im pi tho a z̃a
 mina.

Nu yá p̃asi mi mati, 'ñ nu'a pi
 tux p̃a p̃i ja ra hyaza. H̃im pi th̃im p̃a ya.
 Mahotho yá p̃asi a z̃a mina. Hyu yá p̃asi i
 si, 'ñ i htex p̃a ja ra hyaza a, quehp̃a
 h̃in ta th̃ini.

Ti x̃ithipi a ra tuhcu ní hu ra Miyo.
 Rá x̃ithi i thaqui, nquetho 'yo p̃a p̃i 'yuh
 ra tehe. 'Ñ i xoh tho. Pi ma que'a ta
 mi i hyahto, 'ñ ta mun ỹa th̃a, 'ñ ta
 t̃ah yá muh̃a yá x̃ithi p̃a ya. Nu yá x̃ithi
 ta thoni 'ñ ta th̃ini.

ra 'yɛ ɛ

ra t̩a a

Nu ma 'yɛ 'nɛ ma t̩a.

a ɛ e i ɪ o u ʉ a
 p̩a p̩ɛ p̩e p̩i p̩ɪ p̩o p̩u p̩ʉ p̩a
 th̩a th̩ɛ th̩e th̩i th̩ɪ th̩o th̩u th̩ʉ th̩a
 z̩a z̩ɛ z̩e z̩i z̩ɪ z̩o z̩u z̩ʉ z̩a
 'ya 'yɛ 'ye 'yo 'yu 'yʉ 'ya
 hya hyɛ hye hyo hyu hyʉ hya

ra 'yɛ	ra t̩a	pi taqui
p̩ɛ	i hpa	pi 'yahpi
ra hpɛni	ra htai	ra quita
ra johpɛni	r̩a m̩ɛni	ra Sɛhpa
	pi cat' a	

Pi 'yahp ra hpɛni a r̩a m̩ɛni ra Sɛhpa.
 P̩ɛ h̩ɪn'ya p̩ʉ. I zoni. Pi tah yá quita
 r̩a t̩a. Nu ya hpɛni 'nɛ ya johpɛni i hpa
 ya ja'i p̩ʉ htai.

Pí ja p̩ʉ htai ʉ ya hpɛni pi 'yahpi,
 'nɛ ya johpɛni, que i hpa ya ja'i. Pi
 zah yá t̩a ra johpɛni, pi cat' r̩a 'yɛ, que
 nu'a r̩a m̩ɛni ra Sɛhpa. 'Nɛ pi t̩ɪx ʉ yá
 quita p̩ʉ ya.

i hpɛ	ra pixthɛ	ti nnɛhqui
i hpɛhni	ra htani	i thɛ
ra tɛmu	ti fɛxni	pi cat'i
	i nnu	Pehto

I hpɛ pə htaɪ ʌ ra Sɛhpa 'nɛ rá ɪta,
 'nɛ yá mɛni. Pi cat' ra 'yu ʌ yá mɛni.
 Pi nu yə htani.

I hpɛhna htaɪ yá hta. Pi 'yahp ra
 tɛmu 'nɛ ra johpɛni. Pi tɪn a ra tɛmu pɛ
 hɪn'yə pə yə johpɛni. I hpa yə pixthɛ ra
 ja'i, pɛ hɪm pi 'yahp yə pixthɛ a rá hta.

Nu ra Nico i hpɛnh pə tətə ra Miyo.
 I ahp a ta zi. I hpɛ rá hcu a ra Pehto.
 I hpɛ pə tətə ʌ. Ná 'yo pə ja təhpə. I
 nnu ra htani ʌ. Pi təh rá xi ra htani.

Ti fɛxni yə pixthɛ pə ja tehe. Ti
 nnɛhqui hapə 'yo. Ti nnɛhqui yá tə. Nu
 ra Pehto i thɛ ʌ zə pixthɛ. Yoho pi zo,
 pi tɛ. Pi cat' rá fəɪ, pi hyax pə hnini.
 Ta hyaxi 'nɛ ta zahə pə ya. 'Nɛ'a ra
 tɛmu ta zi, 'nɛ ra johpɛni.

'ye

xithi

xamu

tha

mina

hpeni

quita

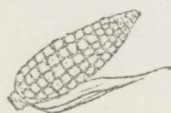
tathe

jamuza

ta

johpeni

Pi tho ra _____.

Pa thu ya _____.

Pi thoh pa ya _____ ra ja'i.

Cax pa ya _____ pi thini.

Ti fexni ya _____ ya pixthe.

Pi _____ ra Minu.

I hpenh pa _____ a ra meni.

_____ ya pasi a ra tani.

Ra Minu i _____ ya temu pa ja ra htai.

Ra Nico pi _____ ra fui ya hpeni.

Mahotho

tha

htai

xotha

mina

cat'i

the

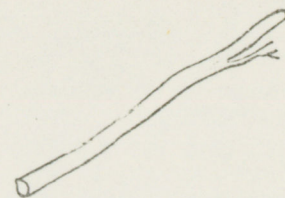
ta

xitha

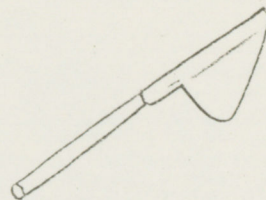
hpa

Tami sanni yu mhma que yu mhpe yu ja ua:

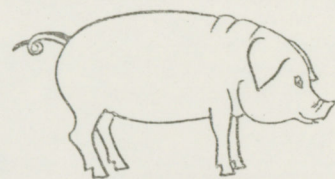
ra th <u>a</u>	i htu	pi mba
ra mi <u>n</u> a	pi t <u>a</u> hqui	pi 'y <u>a</u> hpi
ra x <u>a</u> mu	i th <u>a</u> i	pi t <u>a</u> qui
ra t <u>e</u> mu	ta nx <u>a</u> t <u>a</u>	pi c <u>a</u> t'i
ra h <u>p</u> eni	xu nt <u>a</u>	i ht <u>a</u> i
ra th <u>e</u>	ti 'y <u>a</u> ni	i h <u>p</u> a
ma 'y <u>e</u>	xu nt <u>a</u>	pi ma
ma t <u>a</u>	xu n' <u>u</u>	i thoni
ra j <u>o</u> h <u>p</u> eni	xu n <u>h</u> o	pi thux pu
ra ht <u>a</u> i	xu mh <u>p</u> a	pi th <u>i</u> ni
r <u>a</u> m <u>e</u> ni	xu 'y <u>a</u>	ti n' <u>y</u> o
ra M <u>i</u> nu	xu m <u>b</u> a	ti n' <u>a</u> ha
ra M <u>i</u> yo	xu n <u>c</u> u	pi njohya
ra p <u>i</u> xth <u>e</u>	z <u>u</u> h pu	ti n <u>h</u> i
ra <u>a</u>		
ra x <u>i</u> tha		
yu x <u>i</u> th <u>e</u>		

ra t'o

ra t'api

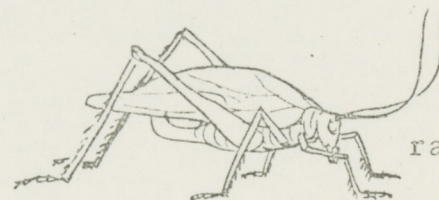
ra ts'uti

ra ts'ant'u

ra c'ani

ra c'axni

t'o	t'uhni	ts'onza	i c'a
t'api	t'u	ts'at'i	c'axni
t'aha	t'uti	ts'ant'u	ti c'ehni
	t'oxi		

Pi t'uh yu t'aza pu ja t'ahpo. Nu ra t'uhni pi 'yuti. Ti c'ehni yu t'o. I c'a yu t'o pu pi t'uti.

Pi zuh ra t'aha a ra ts'ant'u. 'Ne pi yur pu ja ra t'u. Pa ha ra t'api a zu t'uhni, 'ne pa ha ra t'o. Pi zoh pu ja ra t'oxi ra t'u, nupa pi ja ra ts'at'i.

I ya pu ra c'axni. Nu ra t'uhni pi hyo ra c'axni pu ya. 'Ne pi 'yox pu ja yu ts'onza a ra ts'ant'u, nupa ja ra ts'at'i ra t'u. Pi zuh ra t'aha a zu t'uhni pu ya.

ts'ant'u	c'ani
ts'at'i	c'u
t'ixu	c'asyu
nupa	quehpu

Pa htu ra t'ha a ra Nico, 'yohu ra ts'ant'u 'ne ra t'ixu. Pa hcah ra c'ani a ra t'ixu, que ra c'ani i ts'i. Ra c'u 'ne ra c'asyu pa hca. Nu'a ra ts'ant'u pa hca yu mu, 'ne i ts'i.

Nu ra ts'ant'u i htu ra ts'onza pu pi ja ra t'u, quehpu mi ox pu ja ra t'oxi, nupa ja ra ts'at'i. O pu yu c'axni pu ja yu t'aza que pa htu a ra t'uhni. Hin qui c'a u.

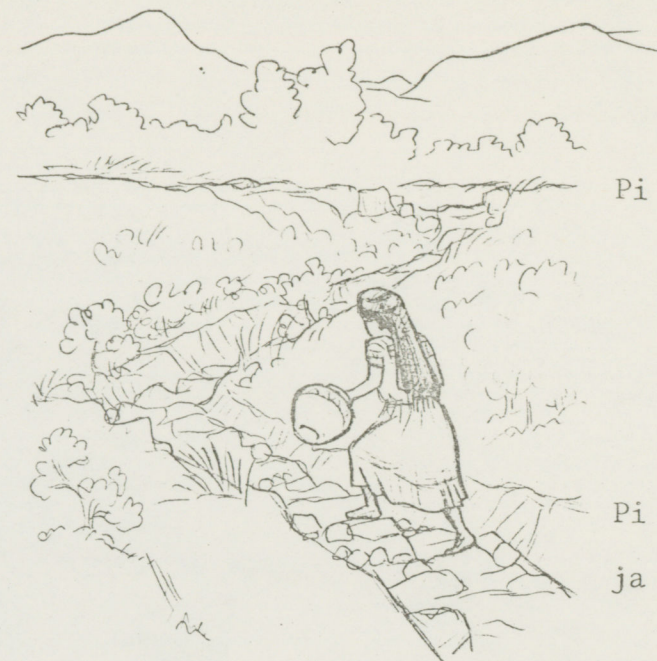
tu	ti	t'i	ta	ta	to	tu
t'u	t'i	t'i	t'a	t'a	t'o	t'u
ts'u	ts'i	ts'i	ts'a	ts'a	ts'o	ts'u
Ts'u	Ts'i	Ts'i	Ts'a	Ts'a	Ts'o	Ts'u

puts'u	hcut'i	pi ąts'i
tąts'i	hcut'a	ti ut'i
pi ąąts'i	xit'a	pi mat'i
pi cuts'i	ts'ufo	pi 'yat'i

Ti hı yu puts'u pu ja yu ąąts'i. 'Ne hcut'a yu hcut'i i hcu pu ja tehe. Pi tux a rá hcut'i ra ts'unt'u. 'Ne rá xit'a pi ąąts'i. Nu yu to pi mui, 'ne ra hcut'i pi 'yat'a tehe.

Pi ąts'i. Hcut'a yu ts'ufo pi zo. Nuya pi cuts'i. Ti ut'i 'ne ta mat'i 'ne ta za u yu ts'ufo a zu ts'unt'u.

ca	ca	co	cu	cu
c'a	c'a	c'o	c'u	c'u

Pi mba ma mbe.

Pi ndex pu pí
ja ra ndihi.

nda	nde	ndi	ndo	ndu	ndu		
Nda	Nde	Ndi	Ndo	Ndu	Ndu		
mba	mbe	mbi	mbo	mbu	mbu	mba	mbe
Mba	Mbe	Mbi	Mbo	Mbu	Mbu	Mba	Mbe

i nde	xu ndoho	pi ndani	pi mbo	pi mb <u>aha</u>
ndehmi	xu ndaxni	pi nduh pu	ca mbe	yu mbosa
ndihi	pi ndex pu	pi ndux pu	pi mbeni	yu ximbo
pi mbuti	pi ndih pu	má ndonxi	rá mbeja	yu mbamhi
ra ximbo	ra mbamhi	pi ndihti		
yu xi'yε'yo				

Pi mba ma mbe má ndonxi. I nde ra tha. Pi ndex pu ja yu ndaxna to, nupa ja ra ndihi. Pi ndex pu quehpw ja rá ndehmi rá hai a ra Ndi^hpe. Xu ndoho rá xehqui ra hai, 'ne xu ndaxni. Ra ndihi pu pi mbuti, 'ne ra nyuni pu pi zequi.

Pi nduh ra tehe pu ja ra ndehmi. Pi ndux yu xi'yε'yo. Pi ndih pu ra ximbo. Pi ndihti ma mbe. Pi thoh pu pi ndan na za. Pi tux rá mbamhi ma mbe.

Pi mbo ra tehe pu ja ra ndihi, nupa rá ndehmi ra Ndahto. Má ndonxi pi mbuti pi nduh pu.

Ca mbe, pi xihc ma mbe, 'ne tá mbe ma mbe pu ja ra ndihi. Tá thoh pu pi mben yá pazu yu xisu. Pi mben yu pazu pu ja yá mbosa.

Pi mbe rá t'uhni a rá mbe, 'ne'a rá mbeja pi mbaha. Pi tux yá mbamhi 'ne yá ximbo. Pi mbaha u.

yá mbɛfi

yá mbai

Pi nu yá mbɛfi pɔ pi thoqui. Xim pi nu yá
xisu, nupɔ pi mbo ra tehe pɔ ja ra ndihi. Pi ndan
na za pɔ pi ndɔh ra tehe, nupɔ ja yá ndaxna to.

Pi hyu yá mbai yá 'yai nquetho pi mbo ra
tehe pɔ ja ra ndihi. Xí htú yá mbai nquetho him pi
mbo pɔ.

Ra t'ixu pi mba pa tohc yá c'ani. Pi tuhɔ yá
c'asyu 'nɛ ra suca c'ani. I ndɔ za c'ani a rá mbe.
Nu ra t'ixu pi tux ra mbamhi 'nɛ pi nhtih pɔ pi mbo
ra tehe pɔ ja ra ndihi. Pi nduh pɔ.

Pi mbe ra ts'ant'w, pi hyax rá t'api 'nɛ pi
mbe pɔ ja yá ndaxna to. Pi 'yuh ra tehe pɔ ja ra
ndihi. Pi ɬts'i, pi nu yá ts'wfo 'nɛ yá joyá. 'Nɛ
pi nu yá pats'w pɔ ja yá tats'i. Him pa hcu rá
hcut'i, xín rá xit'a pa hɔ. Pi ndex pɔ pɔ ya,
'nɛ pi mba pɔ ja rá ndehmi ra hai. Pi mba ra
ts'ant'w, ti mhɛfi. Pi mbe rá hcu, ya pi mbo ra
mbamhi 'nɛ ra ximbo. Pi thoh pɔ 'nɛ pi mba hnini
a ra t'ixu.

Ti c'ehni yu_____.
 Ra _____ pi hyax ra t'api.
 Pi zuh ra _____ yu t'uhni.
 Pi _____ ja rá ndehmi a ra ts'ant'u.
 I hu rá_____.
 Pi mba pu pi _____ ra tehe.
 Pi _____ yá hcu.
 Pi tux ra _____ 'ne pi tex ra
 _____ a ra t'ixu.
 I _____ ra c'ani ra mbe.
 Pi mben yá he u yu _____.
 Pi cux rá _____ a ra t'uhni.

t'o	mbaha
t'aha	mbamhi
mbui	ts'ant'u
nde	mbo
ndex pu	mhpeni
ximbo	hcat'i

pi ma	pi muni	pi mihi
i mma	i mmuni	i' mmihi
i hma	i hmuni	ti hmihti
mbehtti	hmuhte	i jammi
hmutha	hnini	ti fammi
	yu mhpeni	i hnu

Ra hmuhte tho a ra Maya. Pi cohc ra t'oxi.
 Pi mbe rá t'ixu ra Sepa. Pi hmiht rá ximbo rá
 mbeja. 'Ne pi hmiht rá mbamhi.

Pi mba pu pi ndan yu za pu ja tahpo. Pi ndux
 pu yu xiza. Pi mbaha yu mhpeni. Pi mbo ra tehe.
 Ya i nnu pu i hpo ra tehe pu ja ra ndihi.

Pi mben yá he u yu mhpeni. Nu yu hmuhte pi
 nu pu ja tehe. Pi mbenc pu hnini pu ya. 'Ne pi
 ta a ra ximbo xi mihi, 'ne rá mbamhi a rá mbeja pi
 hmihti.

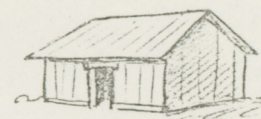
I mma que ta cum ra jumma hcafe a ra hmuhte.
Ta yu pu ja pohte pu ya. Nu ra pohte ti fammi, ta
yuti. Ta yuh na ra jumma hcafe xi cummi.

I hmam pu hnini que ti hmiht ra mbehti ra
Feto. 'Ne i hma que i hmun yu tha pu hnini. Nu ra
Minu pi mih ra hmutha. Pi mihi. Nixuti mani ta ca
a pi mihi.

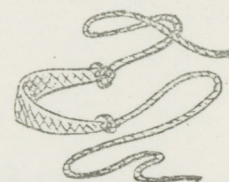
Maxuti ta thoh pu ja 'yu, nupa ja ra hyoti ra
Minu, 'ne ta nu ya thuhu xu nhte. Ya pi hnu pu, ti
c'a pu u. Mahotho yu pi ja pu, 'ne xu ndoho.

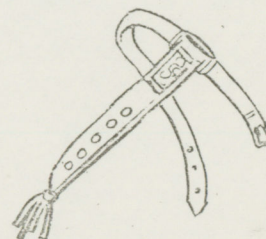
nyuni
Nyuni

ncu
Ncu

ntɛ
Ntɛ

nt'o
Nt'o

¿Ha qui hpa u yu hnini ja ua?

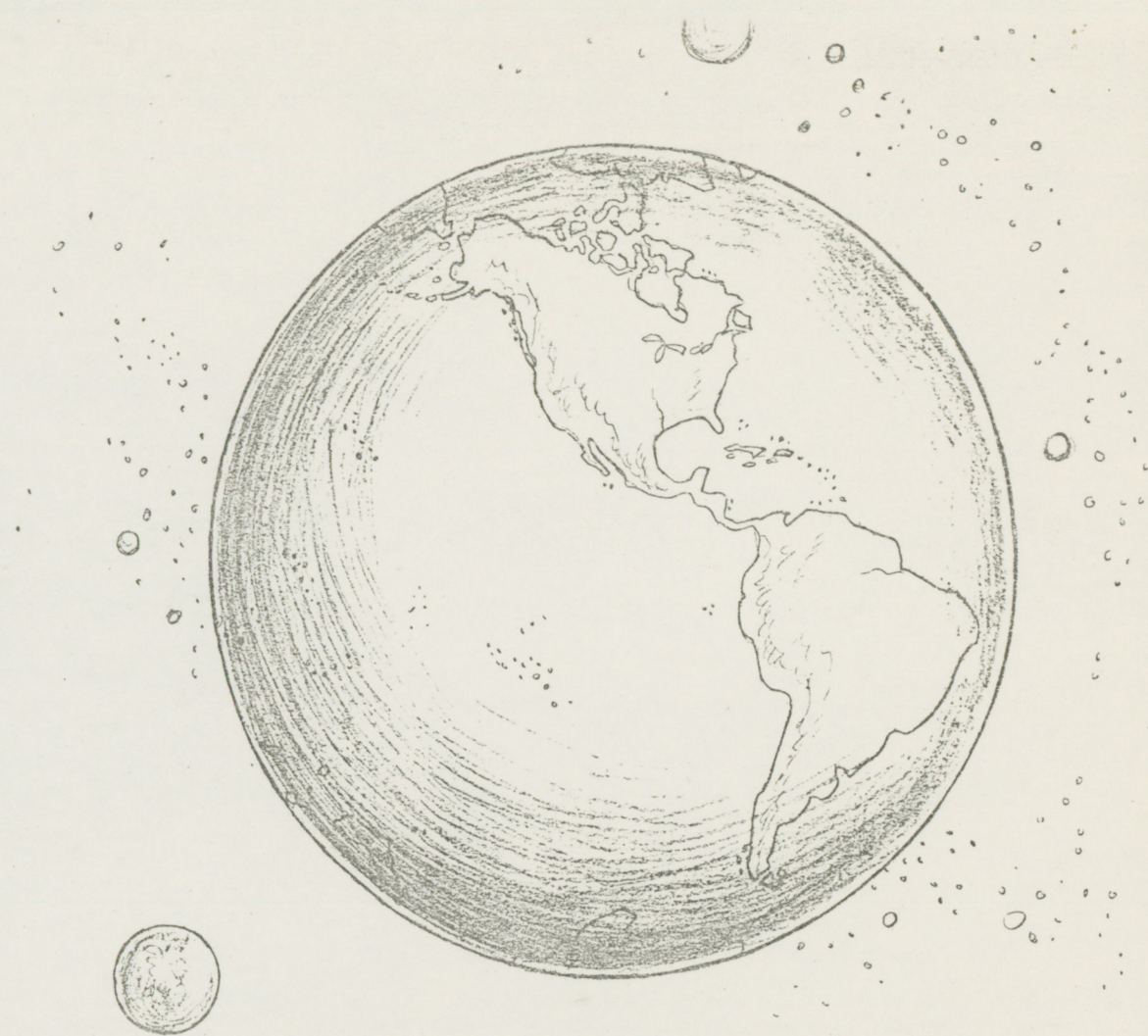
Ntohyu	Ncɛhmu
Njuza	Ncoto
Nteza	Macunza
Nju	Mats'anza
Ntoxçi	Ntehe

yü nto	xu ntu	ná yontĩ
ra nyuni	xu ncu	hyuntĩ
nya'a	xu ntã	ncã't'i
ra ntãhi	xu nxã	ncats'i
ra nte	xu nxa	ra tãncu
n'da	mante	yü htencia
pu	minte	ra ntuhmi
'bu	mancante	hyu

Pi nja yü nto pu ja yü nyuni 'bu minte. Na' yontĩ hyuntĩ ya pi nja yü nto, 'ne nya'a pi n'ye. Pi n'ye 'bu cãtho ra nte. 'Ne'bu mante 'ne'bu mancante pi ntet ra 'ye.

Nupu ja rá ntuhmi ra hai pi hyo yü thuhu yü nto. 'Ne xu ncu yü thuhu pi hyo ra ntãhi. Xu ncu pi tho, 'nehpu ncã't'i, 'nehpu ncats'i. 'Ne pi hyo yü jamuza xu ntã. Nuya i hpu ra ntãhi pu ncã't'i. Xu nxa ya ra nte.

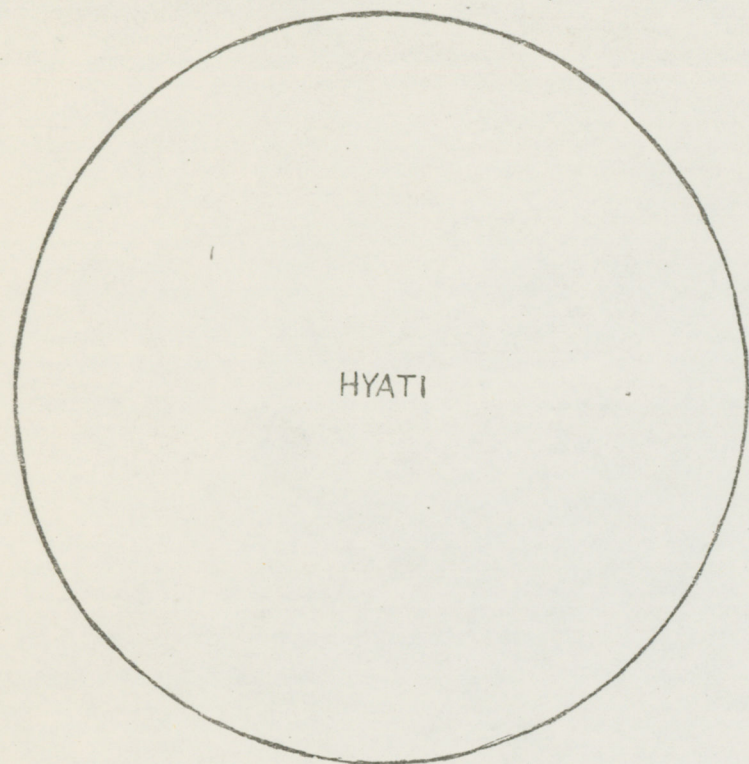
'Bem pu n'da ra tãncu xu ntu, 'ne n'da ra ntuhntencia. Xu nxã u.

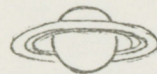
CIENCIAS

ya planetas.

Xu ndoho ra hyati xinta quehcua ja ra ximhai tí 'buhmu.

JUPITER

SATURNO

URANO

NEPTUNO

RA XIMHAI

PLUTON

VENUS

MARTE

MERCURIO

ntahi
nyot'i
nyuni
njo'o
xu nxa
xu ncu
tencu
i nja a

mba'ye
hai
ximhai
catho
hyati
pelota
ndihi
xu ndoho

hin'yu
ti yot'i
i the
i htachte
xu nnunni
xu nzant'i
xu mhp
jan nanque a

Ra Geografia

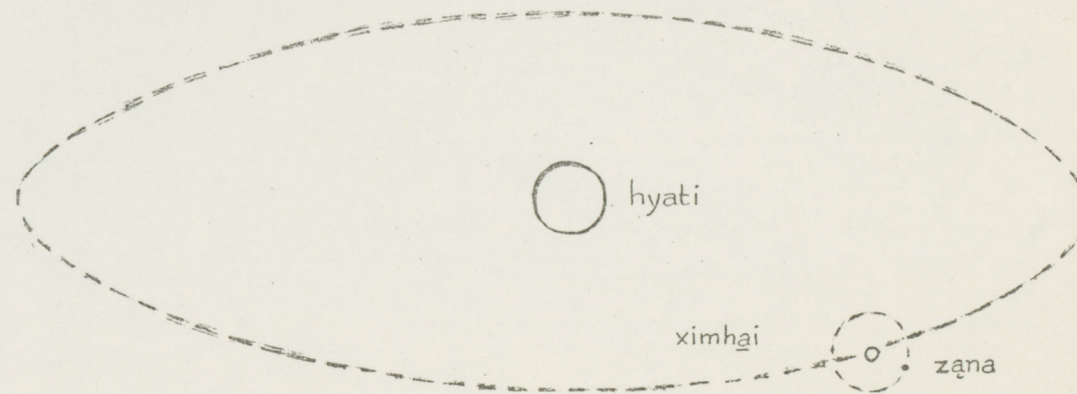
Haque i nja ra ximhai

Xi na ra ximhai na, haque i nja na. Nu ra hai xu nnunni, 'ne xu nzant'i, tencu ra pelota. 'Ne i 'yo pu ja ra ntahi.

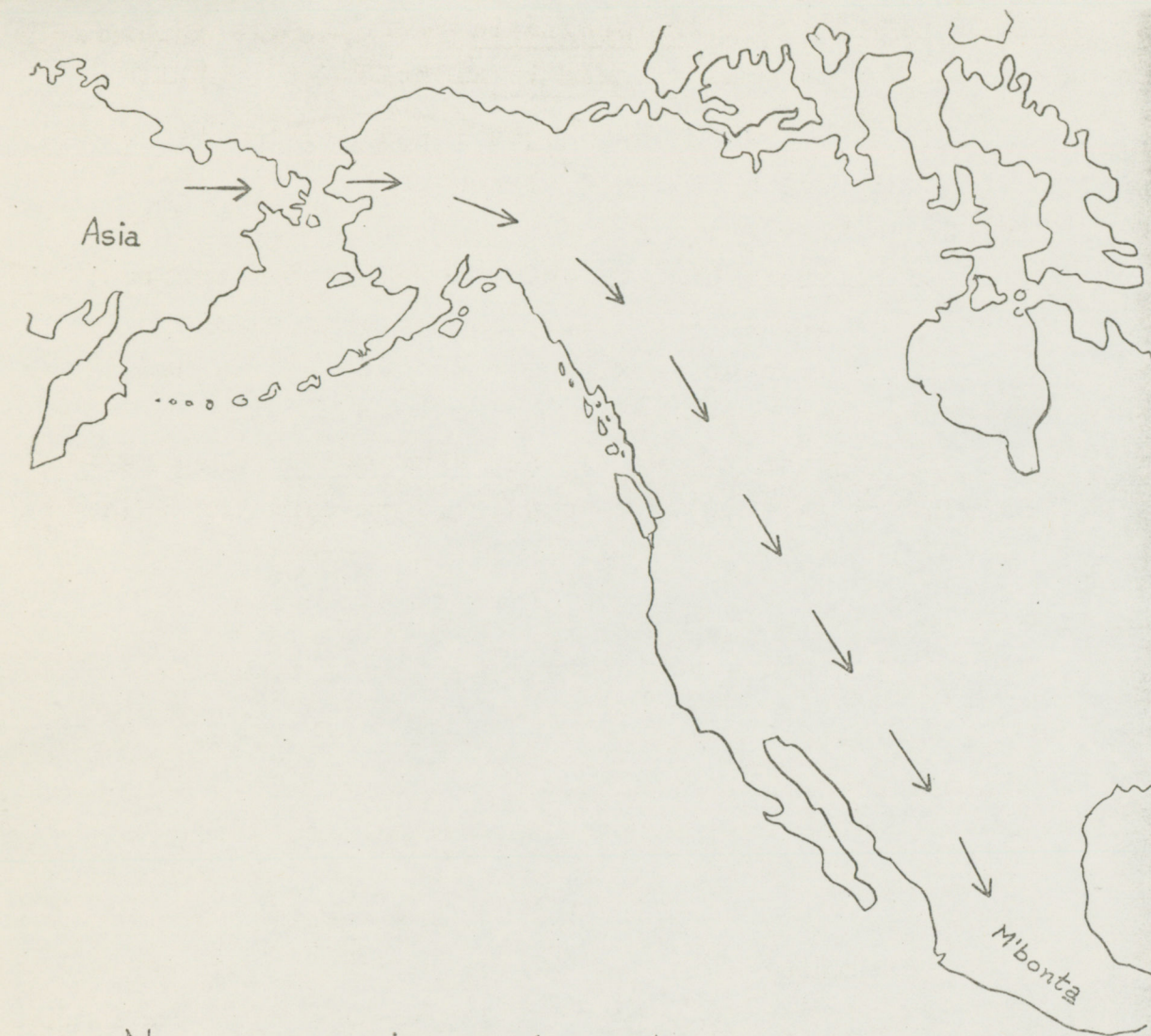
Nu ra hyati hinqi 'yo. Nu ra hyati i the ra sipi. Ra sipi a ra hyati. Jan nanque a xu mhp, 'ne ti yot'i catho ra ximhai. Ra nyot'i a ra hyati. Ti yot' ra hai a ra hyati.

Nu ra zana xu nnunni 'ne xu nzant'i, tencu ra hai 'ne ra hyati. I ja yu ndihi a ra zana 'ne i ja yu nyuni 'ne yu mba'ye 'ne yu tehe, tencu ra hai. Pe nu ra zana xu nxa tho. Hin'yu pu ra sipi, hin'yu pu yu hpaxi, njo'o pu yu zahte, hin nhte pi ja pu nque ti 'yani, njon qui 'bhp.

Xu ndoho catho hyu. Xu ndoho ra hyati, xu ndoho ra hai, 'ne xu ndoho ra zana. Pe i htachte xu ndoho ra hyati xinta que'u ra hai 'ne ra zana. 'Ne catho hyu xu nnunni 'ne xu nzant'i, tencu ra pelota. Nu ra hai 'ne ra zana i 'yo pu ja ra ntahi, pe nu ra hyati hinqi 'yo.

Nu ra ximhai ti thes' ra hyati, 'ne ra zana ti thes' ra ximhai.

Nu ra mapa ja ua, i urcahæ
haptæ pá nex yæ ja'i ptæ Asia,
nque pi yæt' ua ja ra hai M'bonta.

ja ua
quehcua
i 'bui
i 'buhpu
i 'buhcua
ti 'buhmu
quehpu
que'bu
nupu
nu'bu
maya'bu
'be'a
'bexque
him'be pi nja
'bo'o
ntat'a

M'bonta
yu mbuti
mpo
'da
n'da
'da'a ncu
'dancuati
n'dan'yo
'dahma'dan'yo
'dats'uti
mi'da
pá 'daxpu
Asia
mejicano
totonaco
yuhu

ncø
hont'a
mi øt'e
pi høhpu
pi hyøhpu u
xanthø
hpøhte
mencu
manxa
tetha
hin e ncu
hme
njom mi si
ná nsihme.
pi nexpu
nquetho

Ra Historia

Yá mbuti yu ja'i mi 'buhcua ja ra hai M'bonta

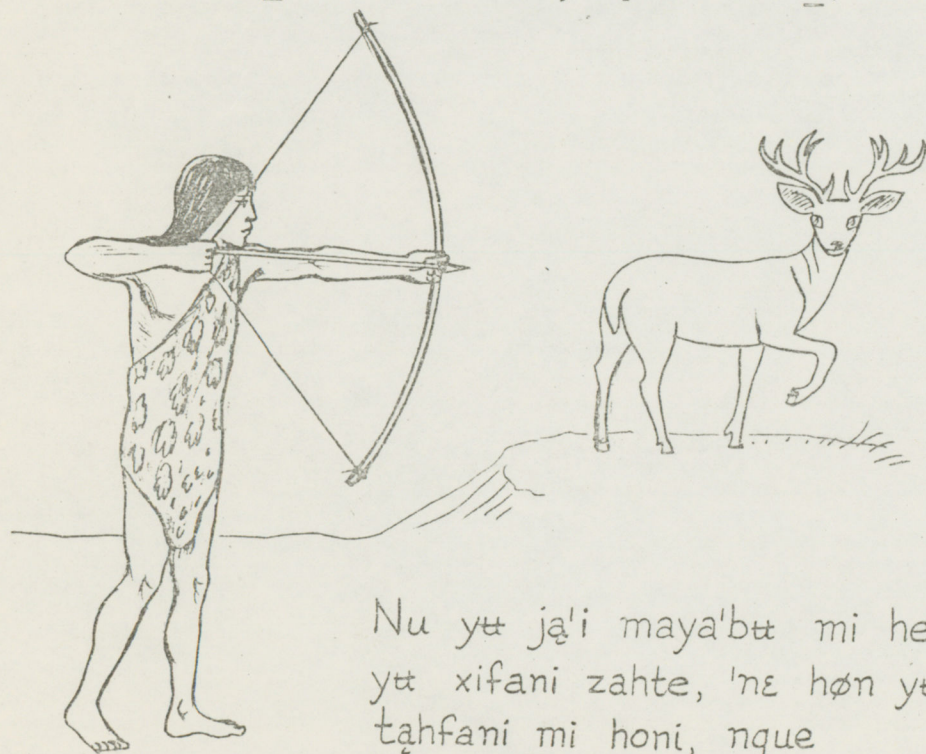
I ja ua n'da ra mhma nque ra hai M'bonta,
'be'a pi nja maya'bu.

Maya'bu thoho njo'o mi 'buhcua ja ra hai
M'bonta. 'Ne nu'u mbuti mi 'buhcua pí nexpu Asia
nupu 'dancuati ra tæteja, nupu ní yuh ra hyati.
Jan nanque a nu yu mencu ua ja ra hai M'bonta mbe
'da'a ncuhu u 'buhpu Asia.

Nu'u pá 'daxa tehe quehpu hin e ncu ra tehe
'ne pi hyøh yá ncu ua ja ra hai ua tí 'búhmu. Nu'u
'da pi yæ ra yuhu, nu mi'da yu mejicano, yu
totonaco u 'da. 'Dahma'dan'yo pu na yæ u mbuti mi
'buhcua ja ra hai M'bonta.

Pɛ him 'be pi hyøh yá ncu mahotho, que'bu
 maya'bu. Nu'u 'da mi 'buhpu mpo yu hyahai 'ne yu
 hyato. Him mi ja ua yu hnini xu ndoho. 'Ne him mi
 he yu he tencu i he yu ja'i ya. Pɛ mi he 'da yu
 hpahni nque yu xizahte 'ne yu hpahni mahohqui yu
 xitoja, que'bu maya'bu.

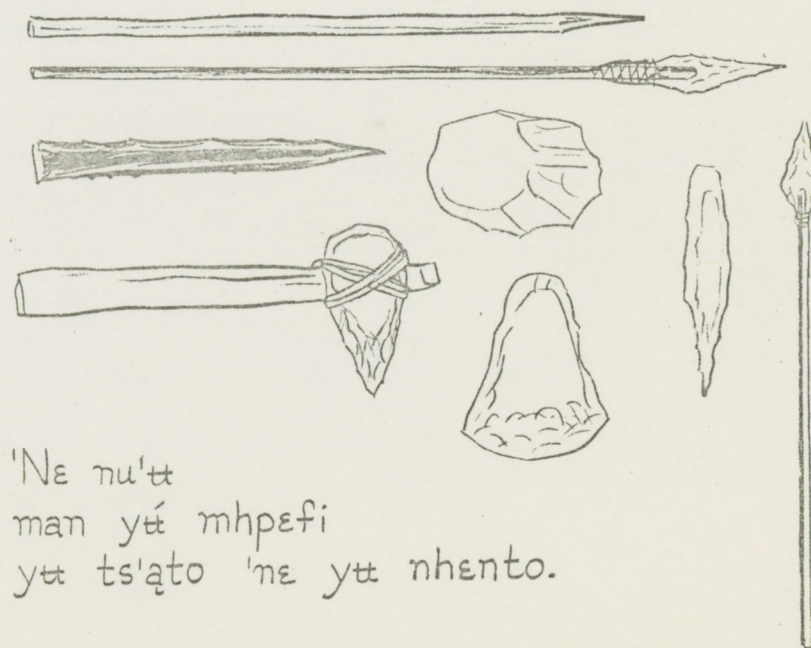
'Ne pi za yu 'dats'uti pi tɪm pu tɔhpo, 'ne yu
 tɔfani 'ne yu coto xanthø mi 'yo ua ja ra tɔhpo.
 Pi tuhpa yá ntat'a yu za, nque hont'u mi sa u.
 Njom mi si ra hme, nquetho him mi øt' yu huahi.
 Njom mi hpah ra tetha, xin ra manxa que'bu maya'bu.
 'Ne nu'u man yá mhpefi, yu ts'ato 'ne yu nhento,
 quehcua ja ra hai ua tí 'buhmu, nque M'bonta.

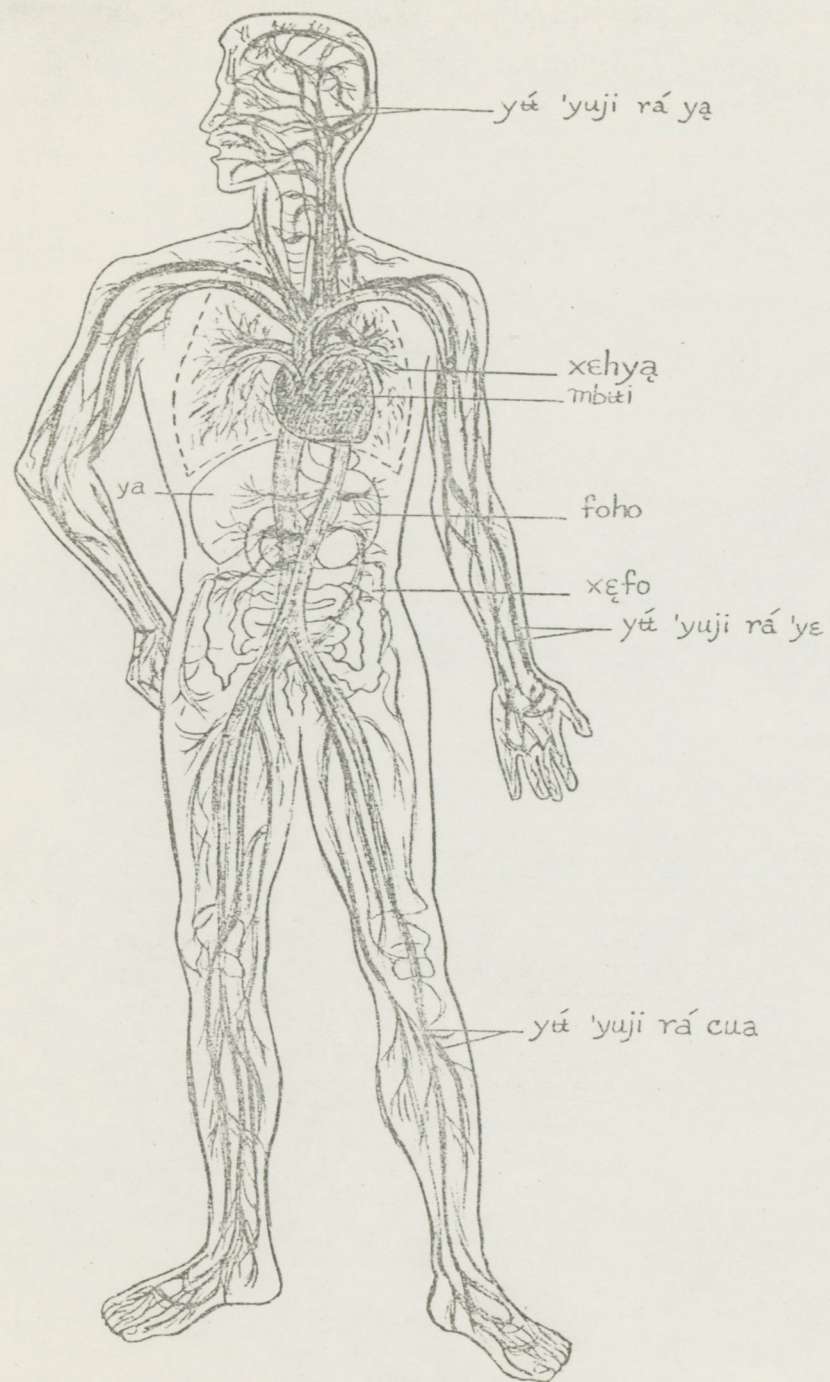
Nu yu ja'i maya'bu mi he
 yu xifani zahte, 'ne høn yu
 tɔhfani mi honi, nque
 man ná nsihme tho yu ncø.

pu	'bu	'da	mba	m'ba	nda	n'da
po	'bo	'de	mbo	m'bo	nde	n'de
pa	'ba	'di	mbu	m'bu	ndi	n'di
pi	'bi	'do	mbi	m'bi	ndo	n'do
pe	'be	'du	mbe	m'be	ndu	n'du
pɛ	'bɛ		mbe	m'bɛ		

ua	uə	øni	i søhø
cua	hua	tøni	pi zømpu
hua	huahi	hpøhte	i øte
		ncø	i øt'e

'Ne nu'u
 man yá mhpefi
 yu ts'ato 'ne yu nhento.

i 'yo
ti 'yoni
tí 'yohu
ti 'yáni
rá 'yuji
i yaqui
pi yahna
ti mhpefi
tati mhpehmu
ma hpant'i
njunts'antahi
n'da
n'dihi

ti hohqui
ti hoca ma ji
ti nhoh ma ja'i
xu nho
i thohpa
thohcpa thoho
xu nts'o
ti nts'oni
rá ts'ohqui a
ra ts'eti
nts'eti
nts'ihme
ts'atho

ti 'uehque
ti 'uehc'a
ta 'ueque
ta 'uehna
i juts'i
tí juxhu
i htuts'i
i htux'a
i htuspa a
i høn'a thi
ra ncø
xéfo
xmmø

Fisiología

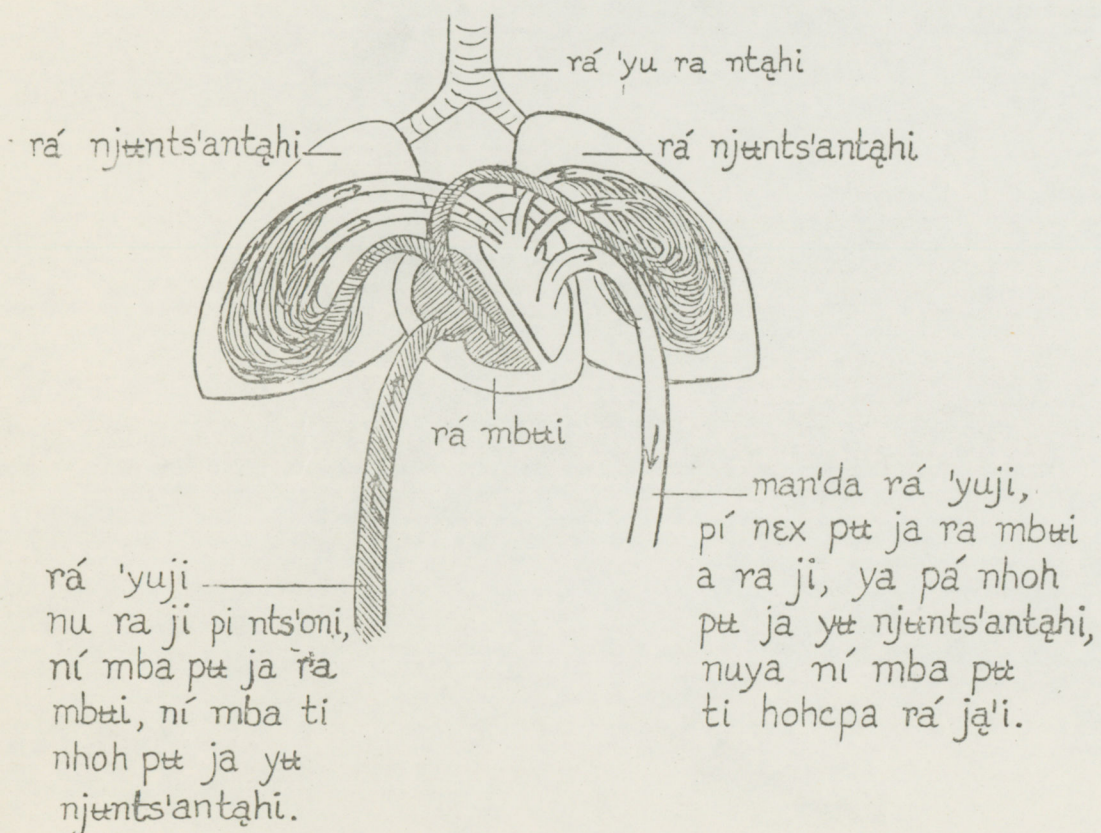
Hanja nque 'yo ma jihu pa ja ma 'yujihu

Nu ma mbuihu i ti mhpefi, tencu 'bu n'da ra motor, ti 'yon ra ji catho ma ja'ihu. Nu ra ji i 'yo puya. Nu'a ní 'yan ra ji, que'a ná n'yohu a.

'Ne nu ma ja'ihu 'bu tí 'yohu, 'ne'bu tati mhpehmu, i yaqui, 'ne nu ma jihu thocpa thoho i ti hohqui hapu i yaqui. Nquetho i 'yo ra ji, i htuspa rá ts'eti a tí sihu, 'ne ti 'uehc'a pi nts'oni, i høn'a thi. Ti nhoh ma ja'ihu puya. Pe nu'bu tí huhthu, o que'bú tí tethu, hintí yahmu, jannanque ts'atho ra nts'ihme tí homhu.

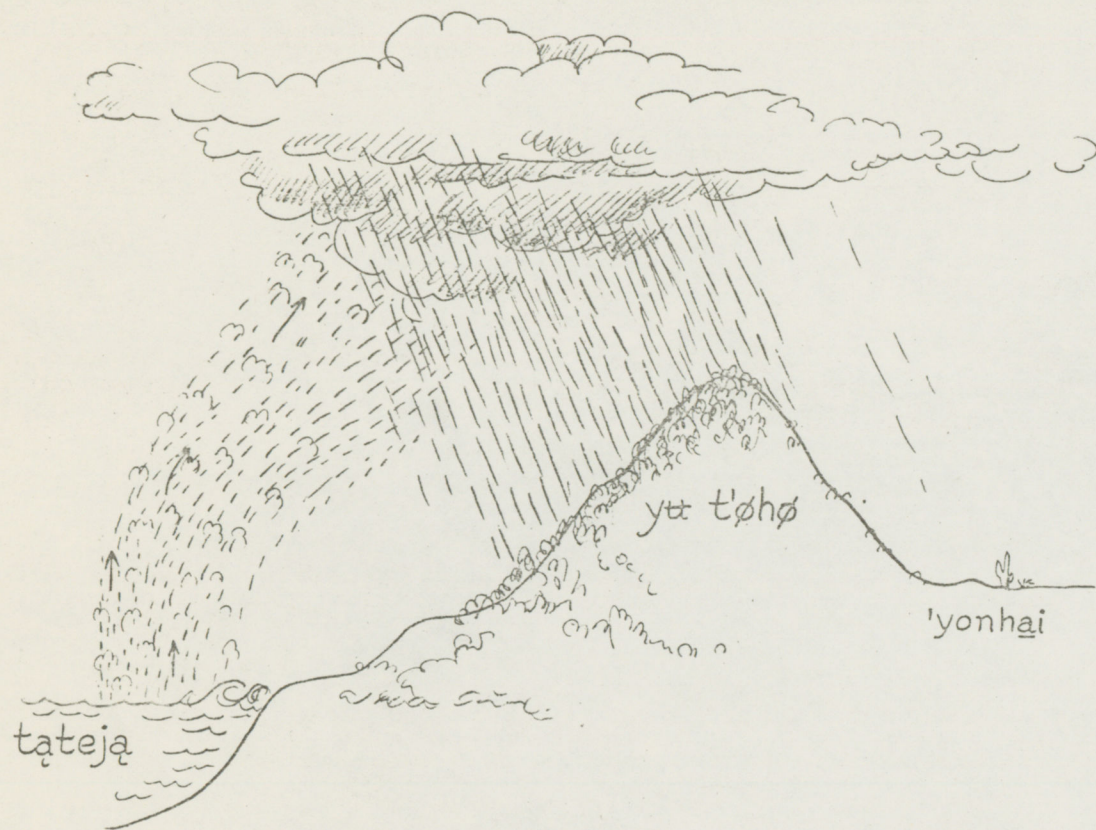
Nu ra hme tí sihu, i thohpu ja ma fohohu, 'ne i hpunt' pu ja ma xçfohu. 'Ne nu ma jihu paya i htux'a tá sihu, nque ma hpunt'i, ti 'yoni catho ma ja'ihu, 'ne que'a ti hohqui hapu pi yah ma ncøhu.

Nu ra ntahi tí juxhu, que'a ti hoca ma jihu a, jannanque'a i ti mhpefi xu nho. 'Ne nu'bu çmme tí htihmu, 'ne'bu tí humpi tati mhpehmu, nts'eti tí juxhu ra ntahi paya, nquetho çmme pi yah ma ja'ihu. 'Ne nu'bu hinca juxhu ra ntahi, ti nts'on'a n'dihi ra ji.

'bu	'da	nxá	
'bo	'de	nxí	ua
'ba	'di	nxo	cua
'bi	'do	nxu	ncua
'be	'du	nxu	

m'bu	n'da	mfa	mpa
m'bo	n'de	mfe	mpe
m'ba	n'di	mfi	mpi
m'bi	n'do	mfo	mpo
m'be	n'du	mfa	mpa
		mfa	mpa

I nex ra tehe pæ ja ra tateja, i htex pæ ja yæ t'øhø, nque n'youi ra ntahi. 'Ne i 'ye pæ ja yæ t'øhø pæ ya, 'nehpæ ja yæ xanthø. Pæ nupæ xæ njuani ra hai, nque hin'yæ yæ t'øhø, 'ne hin'yæ yæ xanthø, i thoht yu cui, hinqi 'ye.

ra ntahi
xæ ncu
xæ nhyæ
xæ njuani
xæ nhæts'i
i junpa a
i ndanc a
ti ncui
pa nzampa
ra 'yønhai

i n'youi
yæ n'yuts'i
man'da
i htuts'i
i htets'e
i thoht u
yæ t'øhø
yæ xanthø
pi pøxpa
pi zømpa

ní næxpa
ti næhqui
æmme
xæ nhæts'i
ti sæqui
ti sæh pæ u
quehcua
quehpæ
i htaqui
i htahpa

Ciencias Naturales

Haque i nja nque i 'ye

Nu ra ntahi i 'youa ja ra hai, xæ ncu ra tehe i n'youi, nquetho i junpa yá tehe yæ za 'ne yæ hpaxi, 'ne sunpa yá tehe ra pøhai, i ot'i. Nu ra tehe i n'youi yæ hpaxi i htux'a ra ntahi. Pæ hinqi ti næhqui nque i n'youi ra tehe.

'Ne nu'bu pi hpat' ra hyati, i ndanc ra ntahi puya. 'Ne nu'bu pøx maya, i ti sæh puya, nquetho man'da xæ sæ, hinqi sæ xæ ncu ra tehe ta tuts'i. Ja quehpæ maya ní næhqui 'bæ'a i n'youi, 'ne ti ncui puya. Nu'bu pi zøm maya yæ cui, i jun ra hyati, 'ne man'da xæ sæ puya. 'Ne hinqi sæ pa nzampa maya ra tehe nque xæ nhyæ, 'ne pí tætho, que'a ra 'ye puya.

Nupw hupw hinca yatho ra tateja, emme i 'ye.
 Nu ra ntahi ni nexpw ja ra tateja, haitho 'yo, 'ne i
 htu ra tehe pa junpw ja ra tatehe. Pe nu'bu pi pox
 pw ja ya ya yu t'ohø puya, i ti sequi, jannanque i
 'ye puya. Jannanque emme i 'yeua ti 'buhmu.

Pe nupw ntam'yuts'i, hinqi 'yepw, nquetho
 yatho ra tatehe, 'ne hinqi hets'i yu t'ohø. Nu ra
 ntahi i 'yopw hinqi htex maya, 'ne hinqi ti sequi,
 jannanque hinqi tah ra 'ye.

'Ne nuua i jaua yu xanthø xu ncu, 'ne xu ncu yu
 za i ja, 'ne i ja yu xaha xu ncu. Jannanque i ti
 seh ra ntahi ua, 'ne i 'ye puya. Pe nupw ja ra
 'yonhai hin'yu yu za. Hin'yu 'be'a ti seh ra ntahi,
 xu hpa tho, jannanque hinqi 'ye.

ti hohqui

ti 'yani

n'da

ti hohc a

i ntheque

nts'o

ta thoh pu

ti hpant'i

nts'oni

ti n'yo

ma hpant'i

mahyoni

ta 'uehque

xu ncu

manho

ta 'ue a

'yuji

na nho

ta 'yoh tho

foho

emme

i juts'i

xefo

ts'eti

hin qui ncu

xehya

nzahqui

i yaqui

mbui

thi

i htihi

ntahi

hme

i htih na

ncø

i htets'e	n'yo
ma cąts'i	n'yu
i jąts'i	n'ye
i htuts'i	n'yu
pi cąts'i	

ra ts'ant'u	ti munts'i
ti hpant'i	ta tonts'i
ma hpant'i	
ta pent'i	ti ndohqui
xu nzant'i	ti nshqui
	ti sęqui

ra nyot'i	ncø
ti yot'i	t'øhø
ra hcut'i	
ra ts'at'i	ęmmę
	xęfo

(tin) aha	- dormir
(pi) ąts'i	- observa
a	- pulga
(i) 'buhcua	- vive aquí
(ti) 'buhmu	- vivimos
(i) 'buhpu	- vive allí
(i) 'bui	- vive
c'ani	- verduras
c'asyu	- casiu (yerba)
c'axni	- chapulín
(i) c'a	- aparece, asoma
(ti) c'ęhni	- crujir
c'u	- alegría (planta)
(pi) cąts'i	- llevó (tela)
(pi) cat'i	- pone algo en la mano
catho	- todo
Cohti	- San Agustín
cui	- nube
cuhto	- nueve
(pi) cuts'i	- levantó algo pesado

hcu	- hermano, hermana
(i) hcui	- persigue
hcut'a	- cinco
hcut'i	- chiquigüite
'da	- algun, alguno
'da 'a ncu	- el mismo, igual
'da ncuati	- otra parte
(pi) 'dats'i	- cruzó
'dats'uti	- tejón
ɕmmɕ	- muy
(ti) fammi	- golpea en el suelo o en la mesa
fani	- bestia
Fete	- Fidel
Feto	- Alfredo
Feya	- Teófila
(ti) fexni	- brilla
fɪti	- colchón, petate
(i) fɪti	- pone debajo, extiende petate
foho	- estómago
(i) fani	- humea, hace polvo
he	- ropa
(i) he	- lleva puesta (ropa)

(tin) hi	- se bañará
hɪn'yu	- nada, no hay
(xun) ho	- está bueno
(ti) hohqui	- repara, arregla, mejora
(ní) hu, (i) huti	- se llama
(i) huti	- se sienta en el suelo
(i) hɪhqui	- laza
hyahai	- cueva en la tierra
hyu	- tres
(xun) hyu	- pesado
jamuza	- papaya
johpeni	- manzana
(pin) johya	- se alegró
(i) juni	- se nubla
(i) jummi	- molido
(i) juts'i	- levanta
(pi) ma	- dijo
mahotho	- bonito
mahyoni	- necesario
man'da	- más
manho	- bien, bueno
manxa	- elote

(mi)	mati	- lo guardaba
(pi)	mat'i	- frió
	máxuti	- en la mañana
	Maya	- María
	maya'bu	- hace mucho tiempo
	mayá	- arriba
(pi)	mba	- se fué
(xu)	mba	- está largo
	mbamhmi	- cántaro
	mba'ye	- precipicio
(pi)	mbaha	- se fueron juntos (más de dos)
	mbe	- mamá
(rá)	mbeja	- su madrina
(pi)	mbeni	- lavó (ropa)
(ca)	mbe	- vámonos (dirijiéndose a otra persona)
	mbefi	- peón
	mbchti	- dinero
(pi)	mbo	- contenía líquido
	mbosa	- batea
	mbui	- corazón, visceras
	mbuti	- primero
(pi)	mbuti	- empezó

	mejicano	- mejicano
	mencu	- habitante, ciudadano
	meni	- pariente
	mfa _{ti}	- descubierto, conocido
	mi'da	- más
(ta)	mihi	- pedirá prestado
	mina	- ardilla
	Minu	- Maximino
	Miyo	- Emilio
(i)	mma	- dice
	mpo	- adentro
(yu)	mhpeni	- lavanderas
(yá)	muha	- su valor (plural)
(pi)	muh pu	- amontonó
(ta)	muni	- venderá fiado
(ti)	munts'i	- se amontona
(pi)	mux pu	- se amontona
	M'bonta	- México
(i)	hma	- se dice
	hme	- tortillas
	hmuhte	- muchacha
	hmutha	- maíz para sembrar

ncø	- carne, cuerpo
ncu	- casa
(xu) ncu	- mucho
Ndahto	- Librado
(pi) ndani	- estaba atravesado
(xu) ndaxni	- está rocoso
nde	- idioma, boca
(i) nde	- quiere
ndehmi	- lado de la milpa
(pi) ndex pa	- subió
ndihi	- llano
Ndihpe	- Felipe
(pi) ndih pa	- vasija sentada en el suelo
(pi) ndihtti	- se le enchinó el cuerpo
(xu) ndoho	- está grande
(má) ndonxi	- el lunes pasado
(ti) ndohqui	- agrandará
(pi) ndah pa	- goteó
(pi) ndax pa	- goteó en
(i) nts'i, nex pa	- sale de
(na) nho	- lo bueno
Nico	- Nicolás

(rá) nja a	- parece, parentesco
njo'o	- nadie
(ti) nehqui	- visible, a la vista
(i) nnu	- ve
ntahi	- viento, aire, espíritu
ntat'a	- fruta
nts'o, nts'oni	- lo que se ha { consumido gastado agotado
(pi) nu	- vió
nu'bu	- cuando, si
(xan) nunni	- redondo
nupa	- allá
nyot'i	- luz
nyuni	- loma, colina
nzahqui	- salud
n'da	- uno
n'dan'yo	- distinto
n'yuts'i	- otomíes del Valle del Mezquital
hnini	- pueblo
(i) hnu	- visto
pazu	- ropa usada
pasi	- cachorro

Pehta - Alberta, Roberta
 Pehto - Alberto, Gilberto, Roberto
 pe - pero
 (ta) pent'i - agarrará, sostendrá
 pixthe - mojarra
 puts'u - pajarito chismoso
 (xam) hpa - está caliente
 hpa'ye - lluvia de verano
 (i) hpa - vende
 (i) hpeni - lava (ropa)
 (i) hpe - dos van juntos
 (i) hpehni - lo manda
 hpeni - guayaba
 (ma) hpant'i - disuelto
 (ti) hpant'i - disuelve
 que - que
 quehcua - aquí
 quehpa - allí
 quehque - sapo
 Quehta - Margarita
 que'ba - cuando, si
 quita - lágrimas

Sehpa - Josefa
 (ti) sequi - se enfriía
 (i) si - cría, trae (animal o persona)
 (i) si - come, toma
 sipi - lumbre, luz, petróleo
 (i) soni - muele (masa)
 (i) su - teme
 suca - guajolota
 (i) suhpi - cuidarse de, temer
 supi - tuza
 (xun) ta - está maduro, cocido
 tats'i - tarro
 ta - ojo
 (pi) taqui - se cayó
 tehe - agua
 tencu - semejante
 temu - pepita
 tetha - maíz
 (ta) tonts'i - traspasará
 totonaco - totonaco
 tuhcu - muchacho
 htai - mercado

htani	- águila, gavilán grande
(i) hte	- crece
(i) htets'e	- sube
(i) htihi	- se apura
(i) htuts'i	- carga
(i) thaqui	- maltratarse (ropa)
thə	- mazorca
the	- melga, surco
(in) theque	- se acaba
(i) the	- pesca, agarra
(i) thini	- se encuentra
(i) tho	- se mata
(i) thoni	- se busca, se necesita
(i) thoqui	- pasa por, sigue adelante, pasa
(pá) thu a	- trae cargado
(i) thuhu	- siembra
(pi) thux pa	- llevó cargado
t'api	- coa
t'aha	- sueño
t'ixu	- hija
t'o	- palo
t'oxi	- suelo

t'øhø	- montaña, cerro
t'u	- troje
t'uti	- quemado
t'uhni	- niño, niña
ts'at'i	- esquina
ts'eti	- fuerza
ts'onza	- leña
ts'ufo	- acachichi (pez)
ts'unt'u	- hijo, muchacho
ts'uti	- puerco
u	- sal
(ti) unni	- dándoselo, se lo está dando
(i) uti	- quema
(ti) ut'i	- pone sal
(xun) u	- está enfermo, duele
(ta) 'uehque	- quitará
xamu	- chayote
xəhyə	- respiración
xəfo	- intestinos
ximbo	- jícara
ximhai	- mundo, tierra, universo
xitha	- quelite

xit'a	- red
xithi	- zapatos
xi'yε'yo	- hojas de papatla
Yanu	- Mariano
(i) ya <u>q</u> ui	- se cansa
(ti) yot'i	- alumbra
yuhu	- otomí
(i) yuti	- está lleno
(xu) 'ya	- está podrido
(pi) 'ya <u>h</u> pi	- lo pidió
'ye	- lluvia
'yε	- mano
(tin) 'yo	- andará
(ta) 'yoi	- se acostará
'yon <u>h</u> ai	- desierto
'yu	- camino
(pi) 'yuqui	- fluyó
(pi) yut'i	- metió
(xun) zant'i	- redondo
(i) zoni	- molió (masa)
(pi) zohni	- lo llamó
(pi) zu	- temió

se terminó de imprimir este libro
el día 30 de septiembre de 1965
en la
Casa de Publicaciones en Cien Lenguas
MAESTRO MOISES SAENZ
del
Instituto Lingüístico de Verano, A.C.
Hidalgo 166, México 22, D.F.